

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '50

Παναγιώτης Γετίμης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Δημήτρης Οικονόμου, Εντ. Αναπλ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Αντικείμενο της εισήγησης είναι οι διασυνδέσεις της στεγαστικής οικοδομικής δραστηριότητας, και της γης στο μέτρο που συνδέεται με την προηγούμενη, με το γενικότερο οικονομικό περιβάλλον. Από χρονική άποψη η διερεύνηση επικεντρώνεται στη δεκαετία του '50, ωστόσο η φύση ορισμένων φαινομένων που θίγονται και/ή η διαθεσιμότητα των στοιχείων επιβάλλουν μερικές φορές την αναφορά και σε μεταγενέστερες περιόδους.

Ισως είναι χρήσιμο να αναφερθούμε εισαγωγικά στα αποτελέσματα της οικοδομικής δραστηριότητας στις στεγαστικές συνθήκες. Ο παρακάτω πίνακας περιλαμβάνει μερικούς βασικούς δείκτες. Τα στοιχεία αναφέρονται στη δεκαετία του '80, αλλά τουλάχιστον στην ελληνική περίπτωση αποτελούν κατάληξη διαδικασιών που ανάγονται στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία. Πρέπει να λεχθεί ότι στην περίοδο 1950-1980 τα κυριότερα χαρακτηριστικά της στεγαστικής κατασκευαστικής δραστηριότητας παραμένουν σταθερά, από δομική άποψη. Είναι δυνατόν δηλαδή να αναφέρεται κανείς σε ένα μοντέλο ανάπτυξης του κλάδου που ισχύει για το σύνολο της περιόδου. Από αυτή την άποψη, τα τελικά αποτελέσματα αυτού του μοντέλου έχουν άμεση σχέση με τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην περίοδο 1950-1960.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Δείκτες στεγαστικών συνθηκών

	Ελλάδα	Ευρωπαϊκή Ένωση	Ευρώπη, Μ. Ανατολή, Β. Αφρική
Κατοικίες/1000 κατοίκους	408	373	280
% ιδιοκατοίκησης	70%	62%	45%
% ενοικιαζόμενης κοινωνικής κατοικίας	0	13%	15%

Πηγή: Οικονόμου 1994

Τα στοιχεία αυτά εικονογραφούν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του στεγαστικού τομέα στην Ελλάδα:

1. Οι στεγαστικές συνθήκες βελτιώθηκαν σημαντικά, και αυτό παρά τις τεράστιες ανάγκες που προκάλεσαν η πολεμική δεκαετία του '40 και η πολύ γρήγορη αστικο-

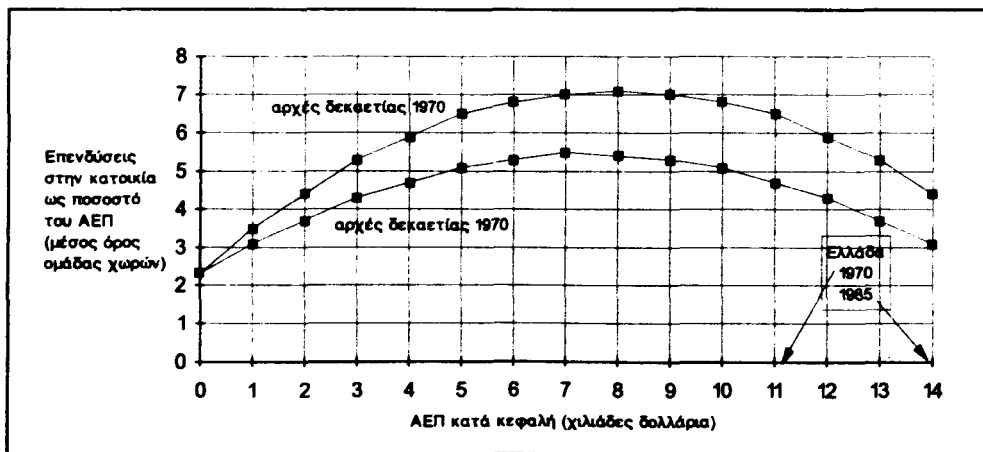
ποίηση. Η βελτίωση αυτή ήταν ιδιαίτερα αισθητή πολύ νωρίς. Ο λόγος άτομα/δωμάτιο από 2,5 το 1947 μειώθηκε σε 1,47 ήδη κατά το 1961. Επιπλέον, η βελτίωση αυτή ήταν πιο έντονη για τα λαϊκά στρώματα (Μαλούτας 1990: 16)

2. Διατηρήθηκε υψηλό το ποσοστό ιδιοκατοίκησης, και πάλι παρά την έντονη αστικοποίηση.
3. Η άμεση συμβολή του κράτους στην παραγωγή κατοικίας είναι ασήμαντη. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συμμετοχή των δημοσίων φορέων στον Ακαθάριστο Σχηματισμό Κεφαλαίου στην κατοικία στην περίοδο 1950-1960 δεν υπερβαίνει το 1,3%, ποσοστό που μεταγενέστερα μειώθηκε ακόμα περισσότερο. Αντίστοιχα χαμηλή ήταν η παροχή, από το κράτος, στεγαστικών δανείων. Η μέση ετήσια συμμετοχή κρατικών και τραπεζικών πιστώσεων στη χρηματοδότηση της κατοικίας ήταν, μέχρι το 1967, της τάξης του 4-6%.

Τα παραπάνω αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι στην περίοδο αυτή λειτούργησε ένας δυναμικός και αποκλειστικά ιδιωτικός κλάδος παραγωγής κατοικιών. Είναι χαρακτηριστική η εξέλιξη του μέσου ετήσιου ποσοστού των επενδύσεων στις κατοικίες ως προς το ΑΕΠ: 5,8% στην περίοδο 1950-1959, 7,7% στην περίοδο 1960-1969, 7,7% στην περίοδο 1970-1979, 5,2% στην περίοδο 1980-1989. Το παρακάτω διάγραμμα επιτρέπει μια σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Επενδύσεις στην κατοικία (μέσος όρος ομάδας χωρών με αντίστοιχο ΑΕΠ) και ΑΕΠ σε παγκόσμια κλίμακα, 1970, 1980

Πηγή: Οικονόμου 1994

Τα ελληνικά μεγέθη, χωρίς να είναι έξω από τα στατιστικά αναμενόμενα, είναι αρκετά υψηλότερα του μέσου όρου για χώρες με επίπεδο ανάπτυξης παρόμοιο με την Ελλάδα.

Τα παραπάνω δεδομένα αποσαφηνίζουν ή εξηγούν τα κύρια χαρακτηριστικά της κρατικής αντιμετώπισης της παραγωγής κατοικίας. Συνοπτικά, πρόκειται για τα εξής:

1. Το κράτος δεν αντιμετώπισε τη στέγαση ως βασικό πεδίο κοινωνικής πολιτικής, όπως συνέβη στις χώρες με αναπτυγμένο κράτος πρόνοιας. Η διαφοροποίηση αυτή εξηγείται από δύο παράγοντες. Αφενός, τη γενικότερη υπανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα (που με τη σειρά της παραπέμπει σε συγκεκριμένες ιδιομορφίες), και αφετέρου το γεγονός ότι οι σχετικές ανάγκες καλύφθηκαν επαρκώς από τον ιδιωτικό τομέα.

Βασικό τεκμήριο αυτής της άποψης είναι η καθήλωση του δημοσιονομικού κόστους της στεγαστικής πολιτικής σε πολύ χαμηλά ως οριακά επίπεδα. Πρόκειται για ιδιομορφία σε σχέση όχι μόνο με τις αναπτυγμένες χώρες αλλά και με πολλές χώρες με χαμηλότερη ανάπτυξη. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, το κράτος υποστήριξε ισχυρά, αν και με άλλους τρόπους, την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικοδόμησης. Αν και εν μέρει η τελευταία οφείλεται σε παράγοντες στο επίπεδο της αγοράς (υψηλή ενεργός ζήτηση), υποστηρίχθηκε σημαντικά από το κράτος με μια σειρά από τρόπους που συνέβαλαν τόσο στη στήριξη της ζήτησης όσο και στην καθήλωση του κόστους κατασκευής. Συνοπτικά, πρόκειται για (α) την ανοχή της δωρεάν ιδιοποίησης κοινωνικών και περιβαλλοντικών πόρων, (β) τη φορολογική πολιτική, (γ) την πολιτική ενοικίων, και (δ) την πολιτική γης.

2. Το δεύτερο χαρακτηριστικό της κρατικής αντιμετώπισης της οικοδομικής δραστηριότητας είναι ότι υποτάχθηκε σαφώς σε εξωστεγαστικές σκοπιμότητες. Σε μακροχρόνια βάση, ο κλάδος χρησιμοποιήθηκε ως μοχλός για την προώθηση ευρύτερων αναπτυξιακών στόχων, δηλαδή σε αυτό που με μια ορολογία αναφέρεται ως "ρύθμιση της συσσώρευσης", ενώ σε βραχυχρόνια βάση χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο της συγκυριακής αντικυκλικής πολιτικής.

Υπόβαθρο των δύο αυτών χρήσεων ήταν οι πολλαπλές διασυνδέσεις της οικοδομικής δραστηριότητας με τη συνολική οικονομία, καθώς και αυτή καθαυτή η μεγάλη ανάπτυξη της οικοδομής που μεγιστοποιούσε το πολλαπλασιαστικό της αποτέλεσμα. Κατ'αρχάς οι διασυνδέσεις αυτές είχαν ως αφετηρία τις εισροές προς την οικοδομή από το βιομηχανικό τομέα. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του '60, σε μια σειρά από βιομηχανικούς κλάδους το τμήμα του προϊόντος τους που απορροφούσε η οικοδομή ξεπερνούσε το 10% και σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν πολύ υψηλότερο (τσιμεντοβιομηχανία: 42%, λοιπά μη μεταλλικά ορυκτά: 36%, προϊόντα ξύλου: 23%, κατασκευή αντικειμένων από μέταλλο: 21% κλπ. (Οικονόμου 1988). Μεταγενέστερα, τα ποσοστά αυτά αυξήθηκαν ακόμα περισσότερο. Οι κατασκευές υπήρξαν έτσι βασικός παράγοντας διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς και με κριτήριο τις διακλαδικές σχέσεις, κλάδος κλειδί της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο 1958-1970. Με τρόπο που δεν απέχει πολύ από αυτό που είχε προβλέψει ο Μπάτσης το 1947: η εσωτερική κατανάλωση για την ανοικοδόμηση έγινε ο άξονας για την ανάπτυξη κλάδων όπως η τσιμεντοβιομηχανία, η βιομηχανία αλουμινίου και η χαλυβουργία. Στη βάση αυτή, ορισμένοι από τους κλάδους αυτούς μεγάλωσαν αρκετά ώστε να αρχίσουν να απολαμβάνουν οικονομίες κλίμακας και στη συνέχεια πορουσίασαν εξαγωγικές επιδόσεις (ΚΕΠΕ 1966: 42). Οι εξελίξεις αυτές δείχνουν, επιπλέον, ότι η οικοδομή κάθε άλλο

παρά ανταγωνιστική υπήρξε προς τη βιομηχανία. Είναι ενδεικτικό ότι ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ του ετήσιου ύψους των επενδύσεων στην οικοδομή και τη μεταποίηση, στην περίοδο 1948-1966 έχει εξαιρετικά υψηλή τιμή: 0,88 (στην περίοδο 1948-1983 το αντίστοιχο μέγεθος είναι 0,91) (Οικονόμου 1988: 71-72).

Η μη ανταγωνιστικότητα των δύο μεγεθών, πέρα από τις διακλαδικές σχέσεις, οφείλεται στον τρόπο χρηματοδότησης της οικοδόμησης. Όπως προαναφέραμε, οι κατασκευές κατοικιών ελάχιστα βασίστηκαν στο πιστωτικό σύστημα ή σε κρατικούς πόρους, και η χρηματοδότησή τους είχε ως κύρια πηγή τα ιδιωτικά διαθέσιμα και τον τελικό καταναλωτή. Κύριοι υποστηρικτικοί παράγοντες του φαινομένου ήταν οι εισρέοντες από το εξωτερικό πόροι (βλέπε παραπάνω), η ρευστοποίηση οικογενειακών διαθεσίμων, και η πληθώρα μικρών και μεσαίων κεφαλαίων που αναδύθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '40, ενώ παράλληλα η οικοδομική δραστηριότητα αυτοχρηματοδοτήθηκε γιατί υπήρξε η ίδια εστία δημιουργίας εισοδημάτων για ένα ευρύ κύκλο ομάδων του πληθυσμού. Πέρα από τη διαθεσιμότητά τους, οι πόροι αυτοί, προερχόμενοι από τον μικρό τελικό καταναλωτή, παρουσίαζαν το ενδιαφέρον ότι δεν αναζητούσαν υψηλά ποσοστά κέρδους—στην καλύτερη περίπτωση η απόδοσή τους δεν ξεπερνούσε αυτή των καταθέσεων με προθεσμία (ΠΠΟΚΑ 1983-1987, Προκαταρκτικά: 83)¹. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η στεγαστική οικοδομική δραστηριότητα αποδεδαιώθηκε από το πιστωτικό σύστημα, χωρίς να αντιμετωπίσει δυσκολίες χρηματοδότησης. Σημειώτεον ότι η αποδέσμευση αυτή συνοδεύτηκε από μια αντίστοιχη πολιτική από την πλευρά του Κράτους. Σε όλη σχεδόν τη μεταπολεμική περίοδο, η χρηματοπιστωτική πολιτική είχε ως σταθερά της την εγκαθίδρυση αυστηρών ελέγχων και ορίων για την αποφυγή ενδεχόμενων διαρροών πιστώσεων από τις τράπεζες προς την οικοδομή, παράλληλα με την καθήλωση σε χαμηλά επίπεδα της δημόσιας στεγαστικής πιστοδότησης, που προαναφέραμε. Η πολιτική αυτή είχε ως αποτέλεσμα την υπερεπάρκεια κεφαλαίων και τη χρηματοδότηση της βιομηχανίας, του τουρισμού (και των δημόσιων ελλειμμάτων) (Χαλικιάς 1976: 179 κε.). Το συνολικό σχήμα ήταν ιδιαίτερα ελκυστικό: (α) εξασφάλιζε πόρους για τις άλλες προτεραιότητες, αναπτυξιακές και μη, του Κράτους, (β) δεν παρεμπόδιζε την ανάπτυξη της οικοδομής η οποία αντλούσε επαρκείς και χαμηλού κόστους πόρους αυτόνομα, (γ) συνδύαζε την προσφορά κατοικιών και την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών χωρίς δημοσιονομικό κόστος, και (δ) με τον ουσιαστικό αποκλεισμό του τραπεζικού κεφαλαίου από τη στέγη, δημιουργούσε ένα προνομιακό χώρο αναπαραγωγής του μικρού κεφαλαίου και των διαφόρων πολυπληθών στρωμάτων που συμμετείχαν στο ΣΓΚ (για το σημείο αυτό βλέπε περισσότερα στο επόμενο υποκεφάλαιο).

Τέλος, μια πρόσθετη διάσταση του οικονομικού ρόλου της οικοδόμησης αφορά την αγορά εργασίας. Το γεγονός ότι πρόκειται για δραστηριότητα εντάσεως εργασίας σε συνδυασμό με τη σημαντική, με απόλυτους όρους, ανάπτυξή της, είχαν ως συνέπεια ότι απορρόφησε αξιόλογες ποσότητες εργασιακής δύναμης, και αυτό σε μια περίοδο που υπήρχαν υψηλά ποσοστά υποαπασχόλησης και ανεργίας. Κατ'αυτόν τον τρόπο συνέβαλε στη μείωση της οξύτητας ενός κρίσιμου προβλήματος εκείνης της περιόδου. Από την

1. Το γεγονός ότι οι αγοραστές κατοικιών δεν αποβλέπουν σε υψηλές αποδόσεις γιατί δίνουν προτεραιότητα σε άλλες παραμέτρους αυτής της τοποθέτησης (ψυχολογικές ασφάλειες μακροπρόθεσμη αύξηση της τιμής γης κλπ.)

άλλη πλευρά, το γεγονός ότι η οικοδομή στην περίοδο αυτή λειτουργούσε στο πλαίσιο μιας αγοράς εργασίας με πλεονάζουσα προσφορά υπήρξε παράγοντας συγκράτησης των μισθών (κάτι που με τη σειρά του συντελούσε στη συγκράτηση του κόστους κατασκευής, που επισημάναμε προηγουμένως). Το ότι η οικοδομή στρατολόγησε εργατικό δυναμικό αφενός από τους χαμένους του εμφυλίου και αφετέρου από τους εσωτερικούς μετανάστες, δύο κοινωνικές κατηγορίες με δομικά μειωμένη διαπραγματευτική ισχύ κατά τη δεκαετία του '50, ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Οι σχέσεις του ΣΓΚ με τις οικονομικές διαδικασίες υπήρξαν η βάση για την ένταξη του πρώτου στους μηχανισμούς ρύθμισης του καθεστώτος συσσώρευσης κατά τις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Μέσω των διακλαδικών σχέσεων το ΣΓΚ λειτουργήσε ως κεντρική και μόνιμη συνιστώσα του μοντέλου ανάπτυξης. Ασφαλώς, ρόλο στη ρύθμιση της συσσώρευσης έπαιξε η κατοικία και στην περίπτωση των δυτικών αναπτυγμένων χωρών (του λεγόμενου "φορντιστικού μοντέλου"), αλλά με άξονες την προαστιεποίηση και την τελική ζήτηση οικιακών καταναλωτικών αγαθών. Επιπλέον στο προαναφερθέν μοντέλο δεν ήταν παρά μια δευτερεύουσα συνιστώσα του μοντέλου ανάπτυξης, ενώ στην περίπτωση της Ελλάδος ο ρόλος του στεγαστικού τομέα ήταν κεντρικός και πολυδιάστατος και η σχέση του με την αναπτυξιακή διαδικασία αμεσότερη: αφενός, πέρα από απλό μέσο μετάφρασης της εισοδηματικής διαθεσιμότητας σε τελική ζήτηση (όπως πχ. και στις ΗΠΑ) υπήρξε και πεδίο δημιουργίας των ίδιων των εισοδημάτων, και αφετέρου οι "προς τα πίσω" διακλαδικές σχέσεις υπήρξαν περισσότερο σημαντικές από τις "προς τα εμπρός" (ζήτηση οικιακών αγαθών), συντελώντας καθοριστικά στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς.

Είναι ενδιαφέρον να θεωρηθεί ο αναπτυξιακός ρόλος που έπαιξε τελικά το ΣΓΚ υπό το πρίσμα των συζητήσεων που έγιναν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια σχετικά με τις βασικές επιλογές του μοντέλου ανάπτυξης, με αφετηρία τον τρόπο διάθεσης της αμερικανικής βοήθειας. Σχηματικά, η ομάδα Ζολώτα, Ζιγδής και Κούλη είχε προτείνει επενδύσεις σε έργα υποδομής, βαρεία βιομηχανία και άλλα προγράμματα εντάσεως κεφαλαίου, ενώ ο Κ. Βαρβαρέσος υποστήριζε ότι θα έπρεπε να προτιμηθούν τομείς χαμηλής εντάσεως κεφαλαίου (Οικονόμου 1988: 82-83). Οι μεταγενέστερες εξελίξεις κινήθηκαν μεταξύ των δύο επιλογών, με επενδύσεις σε έργα υποδομής (μεταφορές, ενέργεια, εγγειοβελτιωτικά, αρδευτικά) αλλά χωρίς άμεσες επενδύσεις σε βαρεία βιομηχανία. Η βιομηχανική ανάπτυξη βασίστηκε στη δημιουργία ευνοϊκού πλαισίου για τις ιδιωτικές επενδύσεις μέσω, αφενός της δημιουργίας υποδομής και αφετέρου της διεύρυνσης της ζήτησης. Δεδομένου ότι η τελευταία δεν πήρε την κλασική φορντιστική εκδοχή της αύξησης της ζήτησης των μισθωτών, ο ρόλος αυτός παίχθηκε ουσιαστικά από την οικοδομή, για τους κλάδους που ήταν συνδεδεμένοι μαζί της. Η οικοδομή υπήρξε ο κυριότερος παράγοντας ολοκλήρωσης της ελληνικής βιομηχανίας με την έννοια της ανάπτυξης κλάδων που δεν βρίσκονταν στο περιορισμένο φάσμα της περιφερειακής εκβιομηχάνισης που βασίζεται στα εξαγωγικά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1972 το 80% του προϊόντος της ελληνικής μεταποίησης κατευθύνονταν στην εσωτερική αγορά (OCDE 1972).

Σε σύγκριση με τον αναπτυξιακό ρόλο, η χρήση της οικοδομής ως εργαλείου άσκησης συγκυριακής αντικυκλικής πολιτικής ήταν λιγότερο σημαντικός, αν και σ'αυτόν επικε-

ντρώνονται συνήθως οι αναλύσεις της οικονομικής διάστασης της στέγης στην Ελλάδα. Το ότι η στέγη στην Ελλάδα δεν βασιζόταν σε κεφάλαια του πιστωτικού συστήματος σημαίνει ότι αυτό που αναφέραμε παραπάνω (κεφάλαιο 1) ως "αυτόματη αντικυκλική συμπεριφοράς της οικοδομής" δεν ίσχυε εδώ. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι ο οικοδομικός και ο βιομηχανικός κύκλος στην περίοδο 1948-1980 δεν ήταν αντίρροποι, όπως θα συνέβαινε αν η συμπεριφορά αυτή ήταν υπαρκτή, αλλά ομόροπη. Συνεπώς, η οικοδομή έτεινε να ενισχύει μάλλον τη γενική συγκυρία παρά να την αντισταθμίζει. Παρόλα αυτά, το ελληνικό κράτος προσπάθησε να χρησιμοποιήσει την οικοδομή ως αντικυκλικό μηχανισμό. Από τη μια πλευρά αυξομειώνει κατάλληλα το επίπεδο των στεγαστικών δανείων. Η επίδραση της πρακτικής αυτής ήταν προφανώς μικρότερη από αυτή που συνέβαινε σε χώρες στις οποίες η χρηματοδότηση της στέγης ήταν καθοριστικά εξαρτημένη από τις πιστώσεις, αλλά δεν ήταν και ανύπαρκτη, ιδίως μετά το 1970 και την αυξανόμενη κυριαρχία, ως μοντέλο στέγασης, της εμπορευματικής πολυκατοικίας έναντι της αυτοστέγασης. Από την άλλη πλευρά, χρησιμοποιούσε άλλες μεθόδους, πιο προσαρμοσμένες στα ιδιότυπα χαρακτηριστικά του ελληνικού ΣΓΚ. Μεταξύ αυτών των μεθόδων, συγκαταλέγονται αφενός η χαλάρωση ή ενίσχυση της (ούτως ή άλλως περιορισμένης) αστυνόμευσης της αυθαίρετης δόμησης, και αφετέρου μέτρα πολιτικής γης όπως η αύξηση των Συντελεστών Δόμησης. Η ενιαία και ταυτόχρονη σε όλη τη χώρα αύξηση των ΣΔ κατά 40%, + κατά την περίοδο της δικτατορίας, και η ανάκαμψη, αρχικά της οικοδομής και στη συνέχεια όλης της οικονομίας, που επακολούθησε, είναι το πιο χαρακτηριστικό δείγμα της τελευταίας μεθόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γετίμης Π. 1989. *Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα*. Οδυσσεάς. Αθήνα
- Γετίμης Π., Γράβαρης Σ. (επιμ.) 1994. *Το Κοινωνικό Κράτος σήμερα*. Εκδόσεις ΑΠΑΠ, Αθήνα
- ΚΕΠΕ 1966. *Κατοικία*. Αθήνα
- Μαλούτας Θ. 1991. *Αθήνα-Κατοικία-Οικογένεια*. Εξάντας, Αθήνα
- OCDE 1975. *La flexibilité dans le financement du logement*. Paris
- Οικονόμου Δ. 1988. "Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Λειτουργικές ισοδυναμίες με το κείμενισανό κράτος πρόνοιας", στο Μαλούτα Θ., Οικονόμου Δ. *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*. Εξάντας, Αθήνα
- Οικονόμου Δ. 1994. "Στεγαστική πολιτική. Σημερινή κατάσταση και προοπτικές στις χώρες της ΕΚ και την Ελλάδα", στο: Γετίμη Π., Γράβαρη Σ. (επιμ.) *Το Κοινωνικό Κράτος σήμερα*. Εκδόσεις ΑΠΑΠ, Αθήνα
- ΠΠΟΚΑ 1983-1987, *Προκαταρκτικά* 1983. Αθήνα
- Χαλικιάς Δ. 1976. *Δυνατότητες και προβλήματα πιστωτικής πολιτικής*. Τράπεζα της Ελλάδος. Αθήνα